

ՈՂ Է ՍԵՖԵՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Սերէոսի Պատմութեան մասին նոր ուսումնասիրութիւնը¹, հրատարակուած Գ. Վ. Արզարեանի կողմէ, նոր հարցեր կը դնէ անոր հեղինակի ինքնութեան և Պատմութեան առաջին երկու Գլխերէններուն կամ չորս դուռներուն շուրջ: Հարցեր, որոնցմէ երկրորդը թէ՛ Բաղդադի անդամներ քննուած, բայց այժմ կը ներկայանայ նոր լոյսի տակ. մինչ առաջինը բոլորովին նորութիւն մըն է:

Սերէոսի Պատմութեան ծանօթ ձեռագիրները, ըստ Մալխասեանի տուած տեղեկութեան², ընդամէնը ութը հատ են (աւելցնելով Ս. Ղազարիին՝ կ'ըլլան ինը), որոնցմէ հնազոյնը Բաղդադի օրինակն է, որ ներկայիս կը պահուի Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանը, թիւ 2639ի ներքեւ: Ասիկա զանազան պատմագիրներու հաւաքածոյ մըն է, զորում 1672ին, Պօղոս Գաւուրի եւ Գրիգոր երէց զբիւններէն: Այս օրինակէն, 1850ին, Թիֆլիսի մէջ, Միհրդատեան արտադրած է օրինակ մը՝ իր հրատարակութեան համար: Նմանապէս անկէ օրինակուած են Մաշտոցեան Մատենադարանի ուրիշ երեք օրինակներ. Վիեննայի Միլիթարեան Մատենադարանի երկու օրինակներն ալ կախում ունին Միհրդատեանի օրինակէն. հոսկ՝ Ս. Ղազարի օրինակը, թիւ 743Ե, Թիֆլիս օրինակուած է, 1850ին, Բարդուանցէ, հաւանաբար նոյն վերոյիշեալ օրինակէն: Հետեւաբար՝ ընդամէնը ինը օրինակներ, որոնք բոլորն ալ ուղղա-

կի կամ անուղղակի կախում ունին Բաղդէի 1672ի ձեռագրէն:

Սոյն օրինակը՝ անվերնագիր և անանուն ձեռագիր մը եղած է. բայց Միհրդատեան իջմիածնի մէջ տեսած էր ուրիշ հնազոյն ձեռագիր մըն ալ, «բոլորովին մաքուր զրուրթեամբ, հմուտ զրէից, հին բաժնակեայ թղթի վրայ» որ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը ունեցած է. «Արդ գրեցաւ քուին Ռօֆէ (1568) ի սուրբ եւ տիեզերական ուխտն Մարմաշինու վանաց, ձեռամբ յոգնամեղ եւ անարդիւն գրչի Տէր Յուսիկ կոչեցեալ»: Այս ձեռագրի ճակատին վրայ՝ Ծախաթունեան աւելցուցած է ՊԱՏՄԱԳԻՐ ՍԵՖԵՈՍԻ Ի ՀԵՂԻՆԱԿԸ վերնագիրը: Անշուտ սակէ աղբուած՝ Միհրդատեան Բաղդէի օրինակին համար կ'ըսէր թէ «Սկզբում վերնագիր է ունեցել՝ Սերէոսի Էպիսկոպոսի ի Հերակլն»: Սակայն, այս հաւաստումը Միհրդատեանի ենթադրութիւնն է, եւ ոչ թէ ինք անձամբ տեսած է այդպիսի վերնագիր: Այժմ ալ, ինչպէս ըսինք արդէն, վերնագրէ զուրկ է ան: Բայց զարմանալին այն է՝ որ Բաղդէի օրինակէն կախում ունեցող շատ օրինակներ վերնագիր մը ունին, եւ իրարմէ տարբեր ձեւերով, նշան՝ թէ

1. Գ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Սերէոսի Պատմութիւնը եւ անմուտքի առիթով, Երեւան, 1965:
2. ՍԵՖԵՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, Պատմութիւն, Երեւան, 1939 (Հրտ. Ստ. Մալխասեանց). Յտուարան, էջ Է-ԺԳ:

իրենց կողմէն եղած յաւելում մըն է ատկեալ, եւ ոչ թէ դադարաբար օրինակէն եղած հաւատարմի մարտադրութիւն: Այսպէս, Երեւանի թիւ 2807 օրինակը՝ «Պատմութիւն Սերէտի»³. Երեւանի թիւ 3122ը՝ «Պատմութիւն Հայոց եւ կայսերան Յունաց Մեծին Հերակլի, արարեալ ի Սերէտու եւ պիտկոպոսէ Հայոց, բովանդակեալ յԺտեւոր»⁴. Վիեննայի թիւ 52 օրինակը՝ «Սերէտի Հայոց Եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի Հերակլ կայսր»⁵. Սուրբ Ղազարու թիւ 745 օրինակը՝ «Սերէտի Հայոց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Հերակլի կայսր»⁶:

Պարզ է, ուրեմն, որ Սերէտի վերագրումը Պատմութեան ձեռագիրը անվերանադիր էր, եւ անկէ եղած օրինակութիւններու խորագիրները ենթադրական յաւելումներ են: Նոյնպէս անվերանադիր էր Հին օրինակը, զոր «գտել է Ծահաթիւնեան եւ ճակատին մակագրել է ՊԱՏՄԱ-ԳԻՐԲ ՍԵՔՆՈՍԻ Ի ՀԵՐԱԿԼՆ»⁷: Ուստի, Ծահաթիւնեանի կը պատկանի Սերէտի վերագրելը վերադիւշեալ Պատմութիւնը: Անշուշտ այս վերագրումին համար Ծահաթիւնեան ունեցած է իր փաստերը. Հին մատենագիրները ճանչցած ու օգտագործած էին Սերէտի պատմութիւնը: Այսպէս, Ասողիկ կը յիշէ՝ «Եւ Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սերէտէ եպիսկոպոս ասացեալ»⁸. Ուստանէս՝ «Որպէս ուսուցանէ քեզ Պատմութիւն Հերակլի»⁹. Կիրակոս՝ «Եւ Հերակլին ի Սերիտէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»¹⁰. Միւրթար Սյրիվապէս Հայոց պատմագիրներու ցանկերու մէջն ալ՝ բաղմամբիւ անդամները¹¹: Ծահաթիւնեանի վերագրումը ընդհանրական

ընդունելութիւն ունեցաւ դարէ մը ի վեր, այնպէս որ Միհրդատեան, առաջին հրատարակողը, 1851ին Գիրքը կոչած է «Պատմութիւն Սերէտի եպիսկոպոսի ի Հերակլին»¹². Նոյնը Պատկանեան, 1879ին (Բ. տպագրութիւն) «Պատմութիւն Սերէտի եպիսկոպոսի ի Հերակլին»¹³. Հուսիկ՝ Դ. տպագրութիւնը, կատարուած Մարկասեանցէ, 1939ին, Երեւանի մէջ՝ «Սերէտի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն»¹⁴: Հոս, գիտակցաբար վերնադրին մէջէն դուրս ձգուած է ի Հերակլ մակագրելը, որովհետեւ «Հերակլ անունը չի համապատասխանում, կը գրէ հրատարակիչը, Պատմութեան բովանդակութեան. Հայոց նախնական Պատմութիւնը, Պարթեւնիւն ու Արշակունիները, Մարդպանները, Սոսորով Անուշաբուան, Արարական արշաւանները, Հայոց դաւանութեան թուրթը եւն... ոչ մի կապ չունին Հերակլի հետ, որի մասին խօսում է հեղինակը իւր գրքի տաս դիւում միայն. իսկ միւս քառասուն դիւումները Հերակլին չեն վերաբերում»¹⁵: Ամբողջացնելու համար՝ ըսենք նաեւ թէ Սերէտու եպիսկոպոսի անձը նոյնացուցած են ոմանք նոյնանուն Բագրատունեաց եպիսկոպոսին հետ, որ Դուրեանի երրորդ ժողովին մասնակցած է: Ասկէ Հ. Ն. Ակիւնեան իր ուսումնասիրութեան վերնագիրը դրած է՝ «Սերէտու եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իւր Պատմութիւն ի Հերակլին»¹⁶: Այս նոյնացումին ի նպաստ Մայիսեանի գիտել կու տայ որ Սերէտու իր Պատմութեան ընթացքին մասնաւոր ուշադրութիւն կը դարձնէ Բագրատունի իշխաններու:

Այս էր բանասիրութեան մէջ Պատմու-

3. ՄԱՆԱՍՍԵԱՆՅ, Սերէտ, էջ Ը:

4. ՄՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՐՕՆԵՑԻՈՑ ԱՍՈՂՎԱՆ, Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 7:

5. ՌԵՍԱՆԵՍԵՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Պատմութիւն Բաժանման վրացի Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 56:

6. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961 (հրտ. Կ. Ս. Մելիք-Օհանջանեան), էջ 7: ՄԵԼԻՔԱՆ ԱՆԵՑԻՈՑ Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1879 (հրտ. Բ. Պ.), էջ 15:

7. ՄԵԼԻՔԱՆ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ, Պատմութիւն Ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867 (հրտ. Բ. Պ.), էջ 37:

8. ԱՆԱՍԵԱՆ Յ., Մատենագիտական բնագիրներ ձեռագրացուցակներ (Առանձնատիպ Հայկական Մատենագիտութիւն Ա. Հատոր), Երեւան, 1959, էջ 12-19:

9. ՄԱՆԱՍՍԵԱՆՅ, Սերէտ, էջ Ը:

10. ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Մատենագրական հետազոտութիւններ, Վիեննա, 1924, Ազգ. Մատ. ԶԴ:

թեան հեղինակի մասին ընդունուած եւ ընդհանրացած կարծիքը՝ երբ Արդարեան եկաւ նոր առաջարկով մը խախտելու դայն հիմնովին :

* * *

Արդարեան նկատած էր որ 1) «Միջնադարեան պատմիչները վկայութիւնները Հերակլիի Պատմութեան մասին չեն համապատասխանում Շասխաթունեանի յայտնարեւած ձեռագրերում դրոշմող այն անխորագիր դրուածքին, որի հետագայ ընդօրինակութիւնները վրայ մակագրուել է «Սերէոս Եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի ի Հերակլին» 2) «Ժէ. դարի ականաւոր մատենագէտ ուսուցիչ Վարդան Բաղրշեցին ներկայ երկի հեղինակ է նշում Սոսրով անունով մէկին» 3) «Կերակոս Գանձակեցու, Միթթար Այրիվանեցու, Ղազար Զահակեցու ցուցակներում, ինչպէս նաեւ միւս անտիպ ու տպագրի աղբիւրներում յիշատակուող Սոսրովը ամենայն հաւանականութեամբ այս նոյն Սոսրովն է» 4) «Այսպիսով կարելի է ենթադրել որ Սերէոսի գրած Հերակլիի Պատմութիւնը դեռ չի գտնուած»¹¹ : Ուրեմն, այս նոր առաջարկով՝ Սերէոսի վերագրուած Պատմութիւնը պէտք է նկատուի Սոսրովի Պատմութիւնը, եւ սպասել որ Սերէոսի հարագատ Պատմութիւն ի Հերակլը երեւան ելլէ : Այսպիսի արմատական ու կարեւոր փոփոխութիւն մը, ընկալնաբար, պէտք է ունենայ իր լուրջ եւ ծանր պատճառները, զոր կ'ուզենք մօտէն քննել :

Կը համարենք թէ յարգելի հեղինակին հիմնական պատճառը հետեւեալ նկատուութիւնն է ըլլայ՝ թէ «Միջնադարեան ոչ մի մատենագրական յուշարձանում չի պահպանուել որեւէ տեղեկութիւն, որից երեւար, որ այժմ Սերէոսի վերագրուող երկը միջնադարում նոյնպէս դիտուել է որպէս Սերէոսի գործ : Ընդհակառակը, մի շարք պատմիչներ, Թովմաս Արծրունի, Ստեփանոս Ասողիկ, Յովհաննէս Դրասմանակերտցի, Վարդան Արեւելցի եւ այլք, երբեմն բառացի մէջբերումներ են կատարում Սերէոսի վերագրուած երկից, բայց նորանցից ոչ մէկը, բացի Ասողի-

կից, չի յիշում Սերէոսի անունը : Ասողիկն էլ այդ անունը յիշատակում է հայ պատմիչների ընդհանուր ցուցակում եւ ոչ թէ Տիեզերական Պատմութեան այս կամ այն հատուածի կապակցութեամբ, որով հնարաւոր լինէր որոշել թէ Տիեզերական Պատմութեան ո՞ր հատուածին է վերաբերում Սերէոսի անունը»¹² (ընդգծումը մերն է) : Այս նկատողութենէն Արդարեան կը հետեւցնէ նաեւ թէ «Սերէոսի վերագրուող Պատմութեանը մեզ չհասած ձեռագրերի մի խումբ զրկուել է երկի խորագրից դեռ վաղ ժամանակներում»¹³ :

Սակայն, իրականութիւնն այս է՝ որ վերոյիշեալ պատմիչներէն Ստեփանոս Ասողիկ յիշած է Սերէոսի անունը եւ անոր Պատմութեան զրբին խորագիրը, ոչ թէ հայ պատմիչների մի ընդհանուր ցուցակում, եւ ոչ ալ այնպէս որ հնարաւոր չլինէր որոշել թէ Տիեզերական Պատմութեան ո՞ր հատուածին է վերաբերում Սերէոսի անունը. այլ ընդհակառակն՝ դայն յիշած է իր Պատմութեան յառաջարանին մէջ, ուր կու տայ ցուցակը բոլոր եւ միայն ա'յն պատմիչներուն, որոնցմէ քաղած էր ինք իր Պատմութեան առաջին երկու մասերը, կամ հանդէսները : Եւ ուշադիր քննութիւն մը բաւարար է վստահօրէն որոշելու թէ Տիեզերական Պատմութեան ո՞ր հատուածները կը վերաբերին այս կամ այն պատմիչին :

Արդ, նախ յիշատակենք այն պատմիչներու ցուցակը, զոր Ասողիկ կը թուէ իր յառաջարանին մէջ. Աստուածաշունչը, որմէ յատկապէս կը յիշէ Մովսէս մարգարէն, Յեսուն, Յէու (Ա. եւ Բ. Թաղաւորութեանց գրքերուն հեղինակ), Երեմիա (Գ. եւ Դ. Թաղաւորութեանց գրքերուն հեղինակ), Եղթաս, Նէէմի, Մակարայեցիք : Օտար պատմիչներ՝ Յովսէպոս, Եւսեբիոս Պամփիւլեայ (Քրոնիկոնը) եւ Սոկրատէս : «Իսկ ի հայրմս - կ'ըսէ նոյն ինքն Ասողիկ - նախ եւ առաջին քաջն Ա-

11. ԱՐԳԱՐՄԱՆ, Անդ, էջ 28 :

12. ԱՐԳԱՐՄԱՆ, Անդ, էջ 19-20 :

13. ԱՐԳԱՐՄԱՆ, Անդ, էջ 20 :

զաթանդեզոս, որ նորասքանչ հրաշխյ եւ չարչարանաց սրբոյն Գրիգորի եւ աստուածածանութեանս մերոյ է պատմիչ: Եւ զինի Մովսէս, հանդոյն Եւսեբեայ, որ քերթողացն անուանի հայր: Եւ ապա Նիղէ վարդապետ, որ վասն վարդանանց եւ սուրբ քահանայիցն չարչարանաց եւ կատարման: Եւ զինի՝ Ղազարու Փարսեղեոյ ճարտասանի Պատմութիւն. եւ Փաւստոս, որ եւ Բիւզանդ. եւ Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սեբեոսէ ասացեալ: Եւ Պատմութիւն Ղեւոնդ Երեցու, որ ինչ վասն տաճկաց ելիցն եւ անցից Հայոց ի նոցունց բնութենէ: Հուսիկ յետոյ ի վերջին աւուրս՝ Պատմութիւնք Շապոյ Բաղրատունեոյ, եւ Տեառնն Յովհաննիսի՝ Հայոց կաթողիկոսի, որք առ ժամանակօքն Աշոտոյ եւ Սմբատոյ, առաջին թաղաւորաց Բաղրատունեաց: Արդ, յամենեցումց ի սցանէ, իբր ի լայնալիւր մարդաց եւ ի հովտային լեռանց հաւաքեալ ծաղիկս հեշտալի աչաց հայելոյ զեղեցկագոյն գունովքն եւ անուշահամ հոտովքն բերեալ ընծայ մատուցանել աստուածասէր անձինք եւ հարցասիրական խորհրդոց քոյ ի հարեցուցանող հրամանէ քոյ ստիպեալ, ո՛վ ամէնիցանստող յիմաստունս աստուածադարձ եւ առաքինալարդ վայելչութեամբ դերապատուեալ քան զընաւս, Տէր Սարգիս»¹⁴:

Պարզ է, ուրեմն, թէ Ասողիկի յիշատակած պատմիչներու անունները, «մի ընդհանուր ցուցակ» չեն, այլ բուն իսկ Տիեզերական Պատմութեան աղբիւրը կազմող պատմիչներու ցանկ է, որոնցմէ ինք քաղելով՝ կազմած է իր Պատմութեան Ա. եւ Բ. հանդէսները, ուր կը խօսի թէ՛ Ընդհանուր պատմութեան եւ թէ՛ Հայոց պատմութեան նախնական շրջաններու մասին: Մինչդեռ Գ. հանդէսը կը սկսի Աշոտ Բաղրատունի թաղաւորութեան սկզբնաւորութեամբ ու կը հասնի մինչեւ իր ժամանակները, այն է Գագիկ արքայի ժամարին, եւ Սարգիս Կաթողիկոսի ժգ. տարին, ու փրկչական թուականի 1004 տարին: Այս մասը Ասողիկի սեփական գիտութեան արդիւնք եղած պատմութիւնն

է: Ստեփանոս Ասողիկի Պատմութիւնը, Մովսէս Որբենացիէն ետք, ամէնէն մեթոտիկ ու կանոնաւոր պատմագրութիւնն ըլլալով, շատ զիւրին է ստուելել իր բնածնները:

Անցնինք համառօտ քննութեան մը՝ ըստուելլու համար թէ Ասողիկ իր յիշատակած պատմիչները ի՞նչպէս եւ ո՞ր հատուածին մէջ օգտագործած է:

Ա. Հանդէսին Ա. գլուխը, յառաջարկէն ետք, Աստուածաշունչէն կ'ամփոփէ Հրէից պատմութեան կարեւոր դէմքերն ու թուականները, օգտագործելով իր յիշած Աստուածաշունչի բոլոր հելլինականները: Բ. գլուխը կը խօսի «Պատմեանց Եզրիպտացոց թաղաւորաց» մասին, զոր կը քաղէ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնէն: Գ. գլուխը «Յաղապս իշխանաց Երայկեցոց, որք ի քահանայից անոր առաջնորդեցին ժողովրդեան յետ դարձի ի Բաբելոնէ», նմանապէս քաղուած Եւսեբիոսի Քրոնիկոնէն: Դ. գլուխը Ասորեստանի եւ Մարաց թաղաւորներու մասին խօսած միջոց՝ կը քաղէ Եւսեբիոսէն, մինչ Արշակունի Պարթեւ թաղաւորներու մասը՝ Մ. Որբենացիէն ու Եւսեբիոսէն: Ե. գլուխը, նուիրուած Հայ Արշակունի թաղաւորներու՝ քաղուած է Մ. Որբենացիէն, ինչպէս արդէն ինքն ալ կ'ըսէ. «Այլ որ ինչ է թաղաւորութենէն Արշակայ Գաջի մինչեւ ցայսր ասացաւ ի մեծէ Պատմադրէ Մովսիսէ Տարօնեցոյ Բաղրեւանդայ եւ Արշարունեաց եպիսկոպոսէ է, որ է աւարտումն բանիս մերոյ Մահն Որորովու Հայոց արքայի»¹⁵: Ասով կը լրանայ Ա. Հանդէսը:

Բ. Հանդէսը վեց գլուխներէ կը բաղկանայ: Առաջինը կը խօսի Տրդատ թաղաւորէն մինչեւ Արշակունի թաղաւորութեան անկումը, եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն մինչեւ Ս. Սահակ: Այդ գլուխը ամփոփուած է զլիւսաւորաբար Մ. Որբենացիէն, օգտուելով նաեւ Ազաթանդեզոսի եւ Փ. Բիւզանդի պատմութիւններէն: Բ. գլու-

14. ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն Տիեզերական, էջ 6-7:

15. ԱՍՈՂԻԿ, Անդ, էջ 53:

խը «Յաղապս իշխանացս Հայոց, որք զկնի թաղաւորացն Արշակունեաց եւ Հայրապետաց Հայոց՝ որք զկնի տոհմին սրբոյն Գրիգորի», Արշակունի թաղաւորութեան անկումէն մինչեւ Բագրատունի թաղաւորութեան սկզբնաւորութիւնը պարունակող չըջանին Հայոց պատմութիւնն է, ուր կը յիշուին Հայոց կաթողիկոսները յայտնաբերուող ժամանակակից Հայաստանի հայ կառավարիչները, նշելով պատմական կարեւոր դէպքերը: Այս մասին համար ան օգտագործած է կաթողիկոսներու Գաւաղնապիւրը մը եւ պատմական զանազան աղբիւրներ, ինչպէս վարք կամ վկայարանութիւն, յիշատակարան եւ դուցէ նաեւ Յովհաննէս Դրասխանակերտցին. նոյն իսկ պատմական այնպիսի աղբիւրներ՝ որոնք մեր ձեռքը հասած չեն: Այս բոլոր աղբիւրները անտեսելով՝ ասոնց մասին յառաջաւանին մէջ յիշատակութիւն մը չենք դրոշմել. բայց մեր ձեռքը հասածներուն հետ համեմատելով՝ կրնանք քանի մը հատին աղբիւրը ճշտել: Գ. դուրսը՝ «Թաղաւորը Պաշտօն Սասանականը, անուանք եւ մասնակի նոցին» խորագիրն ունի. եւ մասնակցական համեմատութիւն մը, ինչպէս քիչ ետքը պիտի ընենք, ցոյց կուտայ թէ այս դուրսը ամբողջութեամբ քաղուած է Սերէոսի անունով մեղի ծանօթ Պատմութենէն: Դ. դուրսին մէջ կը խօսի «Ամիր-Ալ-Մուսնիքն Տաճկաց եւ որ ինչ յաւաքս նոցա դործեցան»: Այս դուրսին ալ մասամբ քաղուած է Սերէոսի վերագրուած Պատմութենէն եւ Ղեւտոնը Պատմիչէն: Ե. դուրսը երկու էջի մէջ կ'ըսուի ճշտութեամբ՝ «Յայլմէ օրինակէ յաղապս Ամիր-Ալ-Մուսնեացն Տաճկաց եւ երկանուն կոչմանց»: Համեմատութեամբ այլ պատմիչներու մէջ յիշատակուած տարբեր անունով արար իշխանները կը նոյնացնէ իրեն ծանօթներուն հետ: Հուսկ Զ. դուրսը նուիրուած է՝ «Կայսերք Յունաց ի Կոստանդինուսէ եւ այսր. անուանք եւ ժամանակը նոցա»: Այս դուրսին աղբիւր ծառայած է՝ Է. դուրս անանուն ժամանակագրութիւնը, որ

վերջերս Անանիա Շիրակացիի վերագրուեցաւ: Աստղիկի օրով այնպէս աչտաք էր ըլլալ, քանի որ յառաջարանին մէջ չէ յիշատակած Անանիայի անունը: Արդէն ժամանակագրութիւնը պարունակող ձեռագիրը՝ որ անանուն է, ժամանակակից է Աստղիկի¹⁶:

Այս համառօտ եւ հարեւանցի ընտելեանէն արդէն իսկ յայտնի կ'երևի թէ Աստղիկ իր յառաջարանին մէջ յիշած բոլոր պատմիչները օգտագործած է՝ քաղելով անոնցմէ իր Տիեզերական Պատմութեան երկու առաջին Հանդէսները: Քանի որ իսկ զայն հետեւանքը՝ թէ Աստղիկ իր Պատմութեան մէջ օգտագործած ըլլայ նաեւ Սերէոսի Հերակլի Պատմութիւնը, զոր յառաջարանին մէջ յիշած էր: Արդ, որոշելու համար թէ ո՞ր հատուածին մէջ օգտագործած պէտք է ըլլայ զայն, կը բաւէ ընենք Աստղիկի Պատմութեան այն մասը՝ ուր Հերակլ կայսեր մասին կը խօսուի: Եթէ համեմատութիւնը ցոյց տայ որ Աստղիկ՝ Հերակլի մասին խօսած ատեն՝ տարբեր նիւթեր կամ ծանօթութիւններ ունի, քան մեր ձեռքը եղած Սերէոսի Պատմութիւնը ի շերակլի դրութիւնը, յայտնի է որ Աստղիկի ճանչցած ու օգտագործած Սերէոսի Պատմութիւնը տարբեր պէտք է ըլլայ քան մեր ունեցածը. եւ այն ատեն՝ հարկ է ընդունել Արքարեանի վարկածը, թէ ներկայիս Սերէոսի վերագրուած Պատմութիւնը հարազատ է: Ասոր հակառակէն ալ, եթէ համեմատութիւնը ցոյց տայ որ նոյն գրուածքին եղած է քաղուածքը, ուրեմն Աստղիկի ճանչցած եւ օգտագործած Սերէոսի Պատմութիւնը՝ նոյն գրուածքն է, ինչ որ այժմ այդ անունով ծանօթ է մեզի:

Ահա համեմատութեան երկու հատուածները. նախ տեսնենք Աստղիկի հատուածը: Բնականաբար, Աստղիկ քաղուածօրէն ամփոփած է Սերէոսի պատմածնե-

16. Անունն ժամանակագրութեան բնագիրը պահուած է Ն. Թուրքիայի գրուած ձեռագրի մը մէջ. Տես Անանիոս ժամանակագրութիւն, վենետիկ, Ս. Ղազար, 1904, էջ 19:

ըլը ուստի համեմատութիւնը պիտի կա-
յանայ տրուած տեղեկութիւններու միջեւ.
Իսկ բառացի նմանութիւններ՝ աւելի եւս
պիտի յայտնեն իրենց աղբիւրը:

«Եւ ապա Հերակլէս քագաւորն զԿոս-
տանդին գորդի իւր քագաւորեցուցեալ ի
Կոստանդնուպոլիս՝ ինքն ել ի Կեսարիա
ժողովել զամենայն զօրս իւր ձիոյն: Եւ
դիմեաց ի վերայ արքային Պարսից եւ եկն
ի Կարմոյ քաղաք եւ հասեալ ի Դուին՝ ա-
ւերէ զնա եւ զՆախնաւան եւ զԳանձակ եւ
զՀեղակ ի հիմանց բրէ: *Կործանէ և զբա-
ղինս հրատին մեծին, որում Վնասպն կո-
չէին:* Յաւարի առեալ զաշխարհն Պարսից
դառնայ ընդ Մարս. գայ հասանէ ի Փայ-
տակերան, յաշխարհն Կասպից, բանակի
ի Տիգրանակերտ աւանի: Եւ գորավարքն
Պարսից, Շահեր-Վարազ եւ Շահէն, եր-
կուք բանակօք յառաջոյ եւ զկնի հասանն
Հերակլէս: Եւ դարձաւ Հերակլէս ի թի-
կունս կոյս, հարկանէ զՇահէն Լի.օֆն:
Եւ ինքն ընդ Ծղուկս ի Նախնաւան քափի,
եւ անցեալ ընդ գետն Երասխ յաւանն
Ղընջունիս, զնաց ի Բագրեւանդ, եւ ան-
ցեալ յԱպահունիս բանակի ի գիւղն, որ
կոչի Խրնոսոմֆ: Եւ Շահեր-Վարազ այրըն-
տիր եղեալ Ձի.աւ նստի յԱրնէշ՝ դարան
գործեալ Հերակլէսի: Եւ հասանէ ի վե-
րայ նոցա ի գիշերի. *հուրը վառեաց ըզ-
բաղաքն եւ զերեւոյն ի նմանէ սրով սա-
տակեաց, և առեալ զաւարն ամենայն՝ գը-
նաց ընդ Կեսարիա յԱմասիա հանգուցա-
նել զօրս իւր:*

Եւ դարձեալ դառնայ զօրօք ի Հայս, ան-
ցանէ ի Եփրակ, ընդ Կոզովիտ նանապարհ
կալեալ ի Հեր. եւ Զարեւանդ գաւառ, դէպ
ուղիդ ի Տիգրոն ի վերայ հասարկու. *եւ
անցեալ յայնկոյս լերին Զարասպայ յեր-
կիրն Ասորեստանեայց:* Եւ անցեալ ընդ
արեւմտոս գետ ի Նիւնու: Եւ Հերակլէս
սատրիկ գորութեամբ դարձաւ ի վերայ
նոցա. եւ զօրն Պարսից ոչ գիտացին զգաւ-
նայն Հերակլէսի, զի բալ ունէր զերեսս
գաշտին, մինչեւ երթեալ խառնեցան ընդ
միմեան: Եւ օգնեաց Տէր Հերակլէսի
յաւուր յայնմիկ. եւ պարտեցան զօրն
Պարսից առաջի նորա. սպանաւ եւ զօրա-

վարն նոցա, եւ ասպատակ սփռեալ յաւա-
րի առեալ զաշխարհն Պարսից:

Եւ ինքն կայսրն հասանէ ի դուռն Տիգ-
րոն քաղաքի, եւ այդէ չուրջ զքաղաքան
դամենայն թաղաւորական սպարանս, եւ
զառնայ յԱսորպատական: Յայնժամ զօրն
Պարսից եւ նախարարքն քագաւորեցուցին
զԿաւատ որդի հոսարովու, եւ սպանին ըզ-
հոսարով: Եւ Կաւատ առաքեաց հրեշտակս
սատարագօք առ կայսրն ի հաշտութիւն.
առաքեաց եւ նա նոյնպէս, եւ խաղաղու-
թիւն արարին ընդ միմեանս եւ սահման
նոյն հաստատեցաւ որ ի մէջ Մօրկայ եւ
հոսարովու:

Իսկ Կաւատ կեցեալ ամիսս վեց վախ-
նանի. եւ քագաւորէ Արտաշիր որդի նո-
րա, մանուկ տղայ: Իսկ կայսրն Հերա-
կլէս գրէ առ հոռեմ զօրավարն Պարսից,
որ էր ի կողմանս Աղեֆանդրի, եւ կոչէ
առ ինքն եւ քագաւորեցուցանէ Պարսից, և
խնդրէ ի նմանէ զԽաչն փրկչակամ եւ ա-
ռաքէ զկնի նորա արս հաւատարիմս սա-
կաւ զօրօք: Եւ եկեալ հոռեմայ սպան ըզ-
մանուկն Արտաշիր, եւ խնդիր արարեալ
փրկչակամ Խաչին, առաքեաց առ Հերա-
կլէս. եւ նորա առեալ տարաւ յերուսա-
ղէմ¹⁷:

*Ահա՛ ինչ որ Ասողիկ կը պատմէ Հերակլ
կայսեր մասին. այժմ տեսնենք նոյն կայ-
սեր մասին բառածները՝ Սերգեոյի մօտ:*

«Հանոյ թուեցաւ Երակլի եւ ամենայն
սինկղիտոսացն նստուցանել զԿոստանդնու
որդի Երակլի յԱթոռ քագաւորութեանն,
որ էր մանուկ փոքր: ... Իրաւուն տայ
գաւրաց իւրաց ժողովել ի Կեսարիա կա-
պաղովկացոց. եւ ինքն չու արարեալ ի
Բաղկեդոնէ, եկն ի Կեսարիա... Զուեաց
զնաց Երակլոս ձի հագարաւ, եւ երթեալ
ի դուռն քագաւորին Պարսից. եւ նանա-
պարհ կալեալ ընդ կողմանս հիւսիսոյ ել
դէպ ուղիդ ի Կարմոյ քաղաք, եւ հասեալ
ի Դուին Այրաքատեան՝ աւերէ զնա եւ ըզ-
Նախնաւան: Եւ դիմեալ ի Գանձակ Ատըր-
պատականի կործանէ զբաղինս Հրատին
մեծի, որում Վնասպն կոչէին: ... առ-

նու (Հերակլես) զգարս իւր եւ գերու-
 քիւն եւ դառնայ առ ամուր աշխարհան
 Մարաց. գայ հասանէ ի Փայտակարան:
 Ազդ եղև հոսորովու եթէ դարձաւ
 երակլես եւ հեաւ ի Փայտակարան եւ կա-
 մի ընդ Ազուան անցանել ի Վիրս. հրա-
 ման ետ գարավարի իւրոյ Շահր Վարա-
 գայ զի գառաջն կայցի: Եւ նա փութով
 հասանէ յԱյրարատ եւ անցանէ ի Գարդ-
 ման ընդդէմ նորա: Եւ Շահէնն ԼՌ. աւ
 հասնալ բանակեցաւ ի թիկանց երակլի ի
 Տիգրանակեպտ առնի: Եւ էին տափա սա-
 տի եւ նոքա անոի բանակեալ: Եւ բանակն
 երակլի ի մէջ նոցա երկացունց: Իբրեւ ե-
 տես երակլես եթէ ի մէջ արկին գնա դար-
 ձաւ ի վերայ գարունն որ ի թիկանց կող-
 մանէ հապենալ գարութեամբ հեար գնա
 եւ խորտակեաց, եւ գնաց ընդ Մոզկս, եւ
 քափեցաւ ընդ լեռնակողմն ի դաշտն
 Նայսնուանն ի ձմրան ծաւանակի: . . . Իսկ
 նորա հասնալ անցանէ ընդ հուն գետոյն
 երակլես յաւանն Վրնջունիս եւ բանակի
 յանդաստանն նորա: Հասանէ երա-
 կլես ի Բագրեւանդ. եւ անցանէ յԱպահու-
 նիս եւ բանակի ի գիւղն, որ կոչի Հըրմ-
 մուս: Եւ Շահր Վարագ սփռէր զգարս
 իւր յԱղովիտ, եւ ինքն այրընտիր եղեալ
 Զ. հազար սպառազիեաց վառելոց քա-
 ջաց, եւ երթեալ նստի յԱրմէշ գաւառի,
 դարանամուտ լինել, որպէսզի ի մէջ գիշե-
 րի անցի ի վերայ բանակին երակլի: . . .
 Յայնժամ երակլես ըստ նմին արիմակի
 այրընտիր եւ ձիւրնտիր առնէ եւ յարձակի
 ի վերայ նորա քանն հազարաւ, եւ հասնալ
 յԱղի՝ գտանէ զարսն յառաջամարտիկ հինգ
 հարիւր. նախ գնոսա կտորէր, եւ գերծեալ
 մի ոմն ի հեծելոցն հասնալ ի յԱրմէշ՝ գոյծ
 արկանէ հռոնեմայ եթէ հասնալ է քշնա-
 մին ի վերայ քո. . . . Այն ինչ նորա բանքն
 ի բերան էին եւ նոքա հասին ստիպով ի
 վերայ նոցա, պատեցին զգաղաքն երեք
 կուսէ եւ բորբոքեցին զնա հուրը եւ այ-
 րեցին զգաւրացն բազմութիւնս: Եւ եթէ
 կառնէր ոչ ի նմանէն ի փախուստ՝ անդէն
 ըմբռնեալ սատակէին. . . . Իսկ երակլես
 ա՛ռ գաւար եւ զկապուտ բանակի նոցա,
 դարձաւ յաղթութեամբ մեծաւ, եւ եր-

թեալ հասանէ ի կողմանս Կեսարացոց.
 եւ Շահր Վարագ գնաց զհետ նորա փու-
 րանակի: Բայց զի յազնեալ էր գարն
 խորհեցաւ բազում գաւառս ընդ մէջ ար-
 կանին, զի հանգիցէր գարն եւ կազմիցի.
 եւ գնացեալ ի կողմանս Ասիացոց անդ
 սփռեալ դադարեցին:

Յայնժամ առնալ երակլի զգարս իւր
 դարձաւ յերկիրն Հայոց, անցեալ ընդ Շի-
 րակ ի հուն գետոյն երակլես ի անց ընդ
 գետուն առ վարդանակեպտաւ առնաւ,
 երթեալ քափեցաւ ի Կոզովիտ գաւառ: Եւ
 Ռոնիկ վահանայ և գարուն Պարսից կար-
 ծեցեալ գնոսա փախստական գնալ: Իսկ
 նորա ճանապարհ կալեալ ի Հեր եւ ի Զա-
 րեւանդ գաւառ դէպ ուղիղ ի Տիգրն ի վե-
 րայ հոսորովու: . . . Եւ անկեալ Նորա
 յայնկոյս լերին Զարասպայ յերկիրն Ա-
 սորեստանեայց: Եւ տափ պնդեցան զհետ
 նորա. եւ նոցա դարձեալ ընդ արեւմուտս
 գնաց ի Նինուէ: . . . Իսկ երակլես ձգեաց
 գնոսա մինչեւ ի դաշտն Նինուէի եւ դարձ
 ետ ի վերայ նոցա սաստիկ գարութեամբ.
 Եւ էր բալ ի վերայ դաշտին: Եւ ոչ գի-
 տացին գարնն Պարսից զդարձն երակլի
 ի վերայ նոցա, մինչեւ երթեալ խառնեցան
 ընդ միմեանս: Եւ այնպէս գարացոյց Տէր
 գաղթումութիւն իւր ի վերայ երակլի յա-
 ւուր յայնմիկ, մինչեւ հարեալ սատակե-
 ցին գնոսա իբրեւ զայր մի եւ սպանին ըզ-
 գարավարն ի պատերազմի: . . . Եւ ինքն
 հրամայեաց երակլես ասպատակել ի վե-
 րայ երկիրն: . . . Եւ երակլես հասնալ բա-
 նակեցաւ առ դուրս մերձ Տիգրոն զաղաքի
 եւ ալբեաց զամենայն ապարանս Թաղա-
 ւորական շուրջ զաղաքանս: Եւ ինչն
 զնայց յԱսորեստանիս ամենայն աղխիւն
 եւ բազմութեամբ իւրով: . . . Յայնժամ
 երդումս առ միմեանս (նախարարն Պար-
 սից) եւ գնացեալ ի գիշերի ընդ գոմն ի
 վեհկաւատ եւ կալան գնա (գետորով) եւ
 կարգեցին ի վերայ պահապանս, եւ քա-
 գաւորեցուցին զկաւատ գորդի նորա: . . .
 Եւ հրամայեաց Կաւատ արքայ եւ սպա-
 նին գնա: . . . Յայնժամ հրամայէ Կաւատ
 արքայ գրել առ երակլես իրովարտակ ող-
 ջունի. եւ թողու ի բաց գամենայն սահ-

ման նորա: ... Եւ արդ մինչդեռ խորհէր
Կաւատ արժայ շինութեան աշխարհին եւ
կամէր ընդ ամենայն կողման խաղաղու-
թիւն առնել, կեցեալ ամիսս վեց՝ վախճա-
նեցաւ: Եւ նստուցին քագաւոր գլխաւոր-
շիր գորդի նորա. եւ նա էր մանուկ տղայ:
Յայնժամ Երակոս գրէ առ Խոռեմ այս-
պէս. Կաւատ քագաւոր ձեր վախճանեցաւ
եւ քեզ հասեալ քագաւորութիւնն այն ա-
րդ. եւ ես քեզ տամ զնա եւ գաւալի քո
յետ քո: ... Յայնժամ դիրքաւ հաւանեալ
Խոռեմայ քողոյ ի քաց գլխաւորանդիւրի,
եւ առեալ գամենայն գաւառ իւր եւ ի մի
վայր գումարեաց, եւ քողեալ զնոսա եւ
ինքն սակաւով գնաց ի ժամադիր տե-
ղին: ... Յայնժամ երդուաւ նմա Երակոս
տալ զքագաւորութիւն գայն եւ խոստա-
նայ նոյնպէս որդւոց նորա յետ նորա եւ
գաւր որչափ եւ պիտոյ իցէ: Եւ խնդրէր
առաջին խնդիր ի նմանէ զխաչն կենսա-
բեր, գոր. գերեաց նա յերուսաղեմ: ...
Եւ խնդրեաց ի նմանէ գաւր սակաւ, եւ
մեկնեցան գնացին ի միմեանց: Իսկ Խո-
ռեմայ առեալ զքագաւորութիւն գաւրաց իւ-
րոց գնաց ի Տիգրոն եւ հրաման տուեալ
նմանց սպանին գողայ քագաւորն գլխ-
աւոր: ... Յայնժամ առաքեաց Երանն-
իւն Երակոս արս հաւատարիմս առ Խո-
ռեմ վասն Տերունեան իսկին: Եւ նորա
խնդիր արարեալ մեծաւ ստիպով հազիւ
հազ ետ ցարսն որ եկեալ էին: ... Իսկ ըզ-
Տերունեան սուրբ խաչն ընկալեալ Երանն-
ի աստուածասէր եւ երջանիկ քագաւորին
Երակի, գումարէ գաւր իւր յորդոր եւ
խնդալից սրտի: Եւ չաւ յաղի անկեալ...
եւ տարեալ հասուցանէ ի քաղաքն սուրբ:
Եւ առեման հաստատեցան նոյն՝ որ քո
նորդութիւնս և Մարկիս հաստատեալ էր»¹⁸:

Այս համեմատութեան առաջին եզրը՝
առնուած է Ասողիկի Տիեզերական Պատ-
մութեան այն հատուածէն, ուր միմիայն
կը խօսուի Հերակլ Կայսեր մասին. որմէ
դիւրին է հետեւեցնել՝ թէ Ասողիկ ճիշտ
այս հատուածը պէտք է քաղած ըլլայ իր
յառաջաբանին մէջ յիշած Սերէոս Եպիս-
կոպոսի Հերակլի Պատմութենէն, քանի
որ Տիեզերական Պատմութեան մէջ՝ ու-

րիշ տեղ Հերակլի մասին այսքան ընդար-
ձակ չէ խօսուած (լոկ յիշատակութիւն մը
կայ Եզր կաթողիկոսի մասին խօսած ա-
տեն, որուն աղբիւրը՝ ինչպէս ըսինք՝
Գաւաղանադիրը մը կամ Յովհաննէս
Դրասխանակերտցիի Պատմութիւնն է):

Համեմատութեան երկրորդ եզրն ալ
առնուած է մեր ձեռքը եղած Սերէոսի ա-
նունով հրատարակուած Պատմութեան
դիրքէն (ԼԶ. դրուխէն մինչեւ ԼԹ. քաղ-
ուածաբար): Երկու մէջը երեւոյններու հա-
մեմատութիւնը ցոյց կու տայ՝ թէ Ասողիկ
իր քաղուածքը ըրած է ճիշտ այս մեր
ձեռքը եղած Սերէոսի Պատմութենէն. ու-
րովհետեւ ոչ միայն Ասողիկի բոլոր պատ-
մածները, կամ տուած տեղեկութիւնները՝
կան Սերէոսի պատմութեան մէջ, այլ նա-
եւ կան բառեր ու բացատրութիւններ, ո-
րոնք ուղղակի առնուած են Սերէոսի ըը-
նադրէն (հմտ. ընդդէմուած բառերն ու
նախադասութիւնները): Եթէ կան քանի
մը տարբերակներ՝ անուններու միջեւ,
ստոյնը ալ ձեռագրական աղաւաղումնե-
րու արդիւնք են, ինչպէս կարելի է իմա-
նալ ըլլա՛յ Ասողիկի, ըլլա՛յ Սերէոսի հրա-
տարակիչին տուած ծանօթութիւններէն:

Ուստի կրնանք անվարան եզրակացնել

- 1) Թէ Ասողիկ ձեռքի տակ ունեցեր է Սե-
րէոսի Պատմութիւն Հերակլի դիրքը, զոր
յառաջաբանին մէջ կը յիշէ իբրեւ իր Տիե-
զերական Պատմութեան աղբիւրներէն մէ-
կը. 2) Թէ անկէ քաղած է իր Պատմու-
թեան Բ. հանդէսին Գ. դրուխին մէջ Հե-
րակլ Կայսեր մասին բոլոր պատմածները. 3) Եւ թէ այդ դիրքը ուրիշ բան չէ՝ եթէ
ոչ Սերէոսի անունով հրատարակուած Հե-
րակլի Պատմութեան դիրքը:

Արդ, եթէ համեմատութիւնը ընդար-
ձակենք, եւ նկատի առնենք նաեւ Հերակլ
Կայսեր վերաբերող հատուածին նախորդ
եւ յաջորդ մասերը, կը նշմարենք որ Ա-
սողիկ Սերէոսի Պատմութիւնը օգտագոր-
ծած է՝ չարագրելու համար ամբողջ Գ.
դրուխը եւ մասամբ նաեւ Դ. դրուխը, որ-

քան նրա թ որ կար Սերգեոսի Պատմութեան մէջ: Այսինքն՝ սկսելով խորորդ Անուշընուանի մահուան պարագաներէն, յիշած է Որմիղդի թագաւորութիւնը, Վահագմի սպառնալուքները: Հոս ձեռագրական թղթի պակասով մը՝ հատուածը կտրուած ու թերի մնացած է, կրկին սկսելու համար Մօրիկ կայսեր սպանութեամբ: ապա՝ խորորդ Ապրուէղի միջամտութիւնը, անոր խոսքով զօրավարին յաղթանակը, Երուսաղէմ քաղաքի դրաւումը եւ Ս. խաչին դերի տարուիլը: այս առթիւ՝ Կոմիտաս կաթողիկոսին յիշատակութիւնը քննած եւ Հռիփսիմեանց տաճարին նորդուութիւնը պատմած է, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս Սերգեոսի վերադրուած գրքին մէջ կը պատմուի: Ապա Հերակլ կայսեր մասին խօսած է ընդարձակօրէն, ինչպէս վերը յիշատակեցինք: Հուսկ՝ Սասանեան հարստութեան սպառումը պատմելով՝ փակած է Գ. դուռը: Մինչ Դ. դուռին վերապահած է Արաբներու երեւումը եւ անոնց վերաբերեալ պատմութիւնը՝ քաղելով միաթամանակ թէ՛ Սերգեոսէն եւ թէ՛ Ղենոզ Երէցէն:

Ասորիկ իր աղբիւրները օգտագործելու յատուկ կերպ ունի, որուն ծանօթանալու համար՝ կարեւոր կը նկատենք նշել հետեւեալը: Ան տարբեր աղբիւրներ օգտագործած ըլլալով իր Տիեզերական Պատմութեան զանազան դուռներու մէջ, առիթը ունեցած է երբեմն միեւնոյն դէպքը երկու անգամ պատմելու՝ երկու տարբեր դուռներու մէջ. ան այնքան հաւատարիմ է իր աղբիւրին՝ որ միեւնոյն դէպքը երկու անգամին տարբեր մանրամասնութիւններով կը պատմէ, փոխանակ զանոնք իրարու նմանցնելու: Ահա երկու օրինակներ: Երկրորդ Հանդէսին Գ. դուռը, ինչպէս ըսինք, քաղուած է Սերգեոսէն: Հոս Ասորիկ հետեւեալ կը պատմէ. «Ապա խոսքով զօրավար, որ միազմանն անուանի, զօրօք առաջ ընդ Ասորիս, եւ զԱղատ ընդ սահմանս Հայոց: Որոյ եկեալ պատերազմեցաւ ընդ զօրսն Յունաց, որ ի Դու եւ ի յորդրու, եւ փախստեայ տանի մինչեւ ի Սատաղիս եւ առնու զքաղաքն

Կարնոյ, եւ դերէ զկաթողիկոսն Յովհան ամենայն սպասիւք կաթողիկոսարանին եւ ամենայն բնակչօք քաղաքին տանի յԱմատան»¹⁹: Միեւնոյն դէպքին մասին խօսած էր նախորդ դուռին մէջ, ուր տարբեր աղբիւրի կը հետեւի, եւ անոր համար կը նշարենք քանի մը տարբերակներ. «Եւ Աղտ ոմն առաջեալ յարքայն Պարսից խորովու եւ հարեալ զՅոյնս՝ էառ զԿթիւն քաղաք Հաշտենից, յոյնպէս զքաղաքն Կարնոյ եւ դերեաց զՅովհան կաթողիկոսն ամենայն սպասուք եկեղեցւոյն եւ տարաւ ի յԱմատան Ծահատան, որ կալաւ զաթոռն ամս Ժ.Ձ»²⁰:

Երկու հատուածներու տարբերակները յայտնի կը տեսնուին. միեւնոյն անձը կոչուած է Աղտաւ եւ Աղտ. Դու եւ Որդու քաղաքներու փոխարէն՝ երկրորդին մէջ կը յիշուի Հաշտենից Կթիւն քաղաքին առումը: Արդ, երկու հատուածներու աղբիւրները մեղի ծանօթ են:

Ա. հատուածին՝ Սերգեոսի Պատմութիւնն է. «Եւ արձակէր (խորով) ընդ կողմանս Ասորեստանի զաւր մեծ եւ հրդաւր յոյժ զխոռեամ, որ Բաղաման անուանալ զաւրադուլս նոցա... Իսկ Աղտաւ Յեզտայար եկն ի սահմանս Հայոց յամի ԺԼ թագաւորութեանն, եւ զաւր Յունաց դուռեալ Ժողովեցան ի զաւառն Բաննոյ եւ եւս ահագին դիմեալ յարձակեցան ի վերայ նորա. եւ եղև պատերազմ մեծ ի Դու եւ յորդրու: Հարին զաւրն Յունաց եւ խորտակեցին կործանմամբ մեծաւ... Հալածեաց զնոսա մինչեւ ի քաղաքն Սատաղացւոց եւ ինքն դուռեալ բանակեցաւ շուրջ զԿարնոյ քաղաքաւ...: Իսկ յամին ԻԱ. արքային խոսովայ հրաման ետ նմ փոխել զբնակիչս ի Կարնոյ քաղաքէ եւ տանել բնակեցուցանել յԱմատեան Ծահատանի. ընդ նոսին ըմբռնեալ եւ երանելի ծերունի կաթողիկոսն Յովհան ի դերութիւն վարեցաւ հանդերձ ամենայն սպասիւք եկեղեցւոյն»²¹:

19. ԱՍՈԳԻԿ, Անդ, էջ 113:

20. ԱՍՈԳԻԿ, Անդ, էջ 86:

21. ՍԵՐԳԵՍ, Անդ, էջ 78:

Մինչ Բ. հատուածին աղբիւրը՝ Յովհաննէս Դրասխանակերտցիի Պատմութիւնն ըլլալ կը թուի. «Իսկ Աշոտ ոմն հրամանաւ Սոսորովայ հասեալ ի Հայս եւ դիմեալ ի վերայ խորտակէր զգաւրսն Յունաց. զի ոչ լինէր թիւ սպանելոյն ի դաշարին. եւ ինքն կալեալ զործ պատուրազմի ընդ Կարնոյ քաղաք առնոյր զնա. եւ յետ երկեամ մի ամաց զընակիչն քաղաքին յԱճմատան փոխէ: Եւ վասնզի ծերունի կաթողիկոսն ի փախտակախութեան ի նմա ընդ նոսրին եւ նա եւս ըմբռնեալ վարեալ ի զերուեթիւն... Կալեալ զաթոռ հայրապետութեան ամս ԻԶ»²²:

Նման երեւոյթ պատահած է Կոմիտաս կաթողիկոսի մասին պատմուածներուն տունն. Ասողիկ իր Տիեզերական Պատմութեան Բ. Հանդէսի Բ. գլուխին մէջ կը պատմէ. «Եւ զկնի Տեառն Արքանձմուն եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Կոմիտաս ի դաւառէ Արաքածոսնէ, ի գեղջէ Այցից՝ ամս Ը.: Սա շինեաց զհանդատարան սրբոյն Հոբիփսիմեայ գեղեցկադիր շինուածով, քանզի խորտակեալ էր առաջին շինուածն սրբոյն Սահակայ: Եւ ի սորա ժամանակ փայլէր վարդապետութեամբ Յովհան Մայրապոմեցի, որում զկաթողիկոսութիւնն հաւատացեալ էր Կոմիտաս: Սա զրեաց երիս գիրս, եւ զանուն իւր ոչ վերագրեաց ի նոսա, վասն չընդունելոյ ժողովրդեանն. անուն միոյն Սրատ վարուց, եւ անուն միւսոյն Հաւատարմատ, եւ անուն միւսոյն Նոյեմակ»²³: Երկրորդ անգամին Գ. գլուխին մէջ նոյնը տարբեր ձեւով կը շարադրէ. «Եւ յամի ԻԹ. Թաղաւորութեանն Սոսորովու քակեաց Կոմիտաս զմատուռն սրբոյն Հոբիփսիմէի, ըզլինեալն ի սրբոյն Սահակայ: Եւ եկու անդ զմարմին սրբոյն Հոբիփսիմէի ինն թիւ եւ չորս մասն՝ կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի եւ սրբոյն Սահակայ. եւ իւրով մատանեաւ եւս կնքեալ շինեաց զեկեղեցին, եւ ի նոյն տեղի եղ զնշխարան: Եւ զսորբ կաթողիկէին փայտաշարկան վերացուցեալ քարաշարի շինեաց: Եւ էր Յովհան վանաց երէց»²⁴:

Յայտնի է որ այս երկրորդ անգամին՝

Ասողիկ ձեռքի տակ ունեցեր է Սեբէոսի Պատմութիւնը, որմէ քաղած է. ահա՛ Սեբէոսի պատմածները. «Եւ եղև յամի ԻԸ. երրորդի Թաղաւորութեանն Ասղուէզ Սոսորովու՝ քակեաց կաթողիկոսն Կոմիտաս զմատուռ սրբոյն Հոբիփսիմեայ ի վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած եւ մթին էր շինուածն, որ շինեալ էր սրբոյն Սահակայ հայրապետի, Հայոց կաթողիկոսի, որդւոյ սրբոյն Ներսիսի: Արդ մինչդեռ քակէին զորմն մատարանն՝ երեւեցաւ յանկարծակի... Կուսական մարմին սրբոյ Տիեզնչի Հոբիփսիմէի: ... Եւ երանելի սրբոյն Գրիգորի կնքեալ մատանեաւ իւրով եւ մատանեաւ երանելոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի, զոր նա ոչ համարձակեցաւ բանալ. եւ կնքեալ իւրով եւս մատանեաւ... Չափ հասակի էր երանելոյն ինն թղաւ եւ չորս մատունս... Վերացոյց եւ զփայտաշարկս սրբոյ Կաթողիկէին. նորոգեաց եւ զխախտուտ որմոյն. շինեաց զքարաշարկս: Այս եղև յամս Յովհաննիս վանաց երիցու սրբոյ Կաթողիկէին»²⁵: Բ. գլուխին մէջ պատմածին համար՝ Ասողիկ օգտագործած է Գաւազանապոլք մը կամ ալ մեղի անծանօթ պատմական աղբիւր մը, ուր նշուած էին Յովհան Մայրապոմեցիի երեք զբերուն անունները՝ Սրատ վարուց, Հաւատարմատ եւ Նոյեմակ, որոնք Հայ պատմադիրներու մօտ անյիշատակ են:

Այս համեմատութիւնները աւելի եւս քաջայայտօրէն ցոյց կու տան մեր ըսածը՝ թէ Ասողիկ իր Տիեզերական Պատմութեան Բ. Հանդէսին Գ. գլուխը ամբողջապէս քաղած է Սեբէոսի Պատմութեանէն, մինչ Բ. գլուխին համար օգտագործած է զանազան պատմական աղբիւրներ, եղիչէն ու Ղազար Փարպեցիէն սկսեալ, մինչև Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցին. որովհետեւ այս գլուխը կ'ամփոփէ իր մէջ Արշակունի Թաղաւորու-

22. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1867, էջ 95:

23. ԱՍՈՂԻԿ, Անդ, էջ 86-7:

24. ԱՍՈՂԻԿ, Անդ, էջ 114-5:

25. ՍԵԲԵՈՍ, Անդ, էջ 89:

թեան անկումէն մինչեւ Բաղրատունեաց թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը պարունակող պատմական շրջանը, նոյն ժամանակի կաթողիկոսներու եւ Հայաստանի կառավարիչ Հայ իշխաններու մասին տեղեկութիւններով: Նոյն այս գլուխին մէջ երկու առիթներու՝ ան կ'օգտաւորած է նաեւ Սերէոսի Պատմութիւնը. անգամ մը՝ երբ առիթը կ'ունենայ խօսելու Արբա՝համ կաթողիկոսի ընտրութեան մասին, եւ երկրորդ անգամին՝ երբ կը խօսի Ներսէս Շիրազ կաթողիկոսի վրայ, ուր ամբողջ հատուած մը բառացի կ'օրինակէ Սերէոսի Պատմութեան, մէջերեւելով Ժողովական նամակը՝ որ ուղղուած էր Կոստանդին կայսեր: Դժբախտաբար, նամակը կիսատ կը մնայ՝ թողոթի մը անկումին պատճառով²⁶: Այսպէս, ուրեմն, երեւան կ'ելլէ թէ Ասողիկ Սերէոսի գիրքը լայնօրէն օգտագործած է, լաւատեղեակ ըլլալով անոր:

Եզրակացնելով, կարելի է վստահօրէն ըսել՝ թէ Ասողիկ իր Տիեզերական Պատմութեան համար օգտագործած է, ի միջի այլոց, նաեւ Սերէոս Եպիսկոպոսի Պատմութիւն Հերակլի գրութիւնը, ինչպէս ինքն ալ կը յիշէ իր յառաջարանին մէջ. եւ որմէ ապահովաբար քաղած է Հերակլ կայսեր վերաբերող մասերը: Այդ մասերը կը գտնուին Բ. Հանդէսին Գ. գլուխին մէջ, որուն վերնագիրը գրած է «Թաղաւորք Պարսից Սասանականք, անուանք եւ ժամանակք նոցա»: Համեմատութիւնը Ասողիկի այս գլուխին պարունակութեան եւ Սերէոսի մեր ձեռքը եղած Պատմութեան համապատասխան տեղերուն հետ՝ ցոյց տուաւ թէ Ասողիկ իսկապէս այս պատմական գրութիւնը ամփոփած է իր Տիեզերական Պատմութեան մէջ: Ուրեմն Ասողիկի օգտագործած Սերէոսի Պատմութիւն Հերակլի գիրքը եւ Շահաթունեանի ձեռքով Սերէոսի վերաբերուած պատմական գրութիւնը՝ նոյն գիրքն է: Եւ հետեւաբար, Ասողիկի ժամանակ՝ այդ գրութիւնը օժտուած էր հեղինակի անունով եւ վերնագիր տրուողով. եւ այդ վերնագիրը «Պատմութիւն

Հերակլի» էր, այնուհանդերձ որ կը խօսէր Հերակլ կայսերն զատ՝ նաեւ դինք կանխող եւ յաջորդող շրջանի կայսրներուն մասնաւոր Սասանեան պարսիկ արքաներու մասին:

Այս եզրակացութեան հիման վրայ է որ պէտք է լուսաբանել միւս պատմիչներու մօտ եղած կամ չեղած յիշատակութիւնը, ինչպէս նաեւ կարգ մը առարկութիւններ, որոնք կրնան հանուել Սերէոսի ներկայ բնագրին դէմ:

1.— Այսպէս՝ թէ Թովմաս Արծրունի եւ Յովհանէս Դրասխանակերտցի պատմիչները, որոնք Ասողիկէն առաջ գրած են իրենց պատմութիւնները, եւ կամ Վարդան Արեւելցին, որ յետոյ գրած է, հակառակ անոր՝ որ ձեռքի տակ ունեցած են Սերէոսի Պատմութիւնը եւ անկէ օգտուած, բայց չեն յիշատակած այդ գրքին ո'չ հեղինակը, ո'չ ալ վերնագիրը: Այս երեւոյթը չի բացատրուիր միմիայն անով՝ թէ Սերէոսի գիրքը այդ ժամանակներ «ընդօրինակուած է եղել առանց հեղինակի անունի, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս որ է Սերէոսի վերագրուող Պատմութեան մեզ հասած հնագոյն եւ փաստօրէն միակ ձեռագիրը»²⁷: Վասնզի Թ. Արծրունի, Յովհ. Դրասխանակերտցի եւ Վարդան Արեւելցի օգտագործած են նաեւ ուրիշ պատմական գրութիւններ՝ առանց յիշելու անոնցմէ իւրաքանչիւրին հեղինակի անունը կամ վերնագիրը. որովհետեւ ասոնք կամ հանրածանօթ էին, կամ ալ որովհետեւ անոնք չունէին մեր գիտական մեթոտին խոտապահանջութիւնը՝ ամէն մէջըրեւութեան տեղը յիշելու: Ասողիկ ալ, ինչպէս տեսնք, իր պատմութեան աղբիւրները յիշած է նախ հաւաքաբար, իսկ Պատմութեան ընթացքին՝ ոմանց անունը տուած է եւ ուրիշ շատերունը չէ յիշած:

2.— Ուրումանէս ալ, իր Պատմութեան մէջ, պատահմամբ յիշած է Սերէոսի Պատմութեան գրքին վերնագիրը՝ առանց

26. Հմմտ. ԱՍՈՂԻԿ, Անդ, էջ 85 եւ ՍԵՐԵՈՍ, Անդ, էջ 61. նոյնպէս ԱՍՈՂԻԿ, Անդ, էջ 89-98 եւ ՍԵՐԵՈՍ, Անդ, էջ 120 եւ ընդ.

27. ԱՐԳԱՐԱՆ, Անդ, էջ 20:

յիշելու հեղինակի անունը, երբ կը խօսի Սմբատ Բաղրատունիի մասին. «Արդ էր սա այր քաջ ի պատերազմունս, արև եւ առաքինի, հզոր եւ զօրաւոր յամենայնի, յամենայն ուրեք. նա է մերազնի, ի մե-
րոց թաղաւորացս եւ աղբաւ Բաղրատու-
նի եւ սիրելի մեր, որպէս ընդի եւ մերոց
թաղաւորաց արեանասու եւ հաւաստի
հարազատ: Սա լեալ մարդպան Վերկան իշ-
խանութեան ի հրամանէ յԱղբուէզ Խոս-
րովու արքայից արքայի յաշխարհակա-
լութեան Մարկայ Յունաց թաղաւորի,
որ բազում պատերազմունս վանեալ եւ
վատնեալ ի Հայս, ի Յոյնս եւ ի Պարսիկս,
որպէս ցուցանէ քեզ Պատմութիւն Հե-
րակիլի»²⁸: Այս վիճալութեան մէջ, Սմբա-
տի վերադրուած է Հայաստանի, Յունաս-
տանի եւ Պարսկաստանի մէջ շատ պատե-
րազմներ կատարած ըլլալու պարգան:
Համեմատելով ասոր հետ Սերէոսի մեր
ձեռքը եղած Պատմութեան Իմ-իի գլուխ-
ները, կը տեսնուի որ Սերէոսի մօտ մի-
միայն Սմբատի Պարսկաստանի մէջ կա-
տարած պատերազմներու մասին խօսք
կայ. որմէ կ'ուզուի եզրակացնել թէ Ուխ-
տանէսի ծանօթ Պատմութիւն Հերակլի
զրուիւնը տարբեր ընադելք էր՝ քան մեր
ձեռքը եղածը:

Սակայն, այս առարկութիւնը երեւու-
թական է. որովհետեւ Սերէոսի ներկայ
Պատմութեան մէջ ո'չ միայն վերոյիշեալ
զրուիւներուն մէջ է որ կը խօսուի Սմբա-
տի մասին, այլ նաեւ ԺԲ. գլուխին մէջ:
Եթէ այսօր կան պատմադէտներ, որոնք
երկու Սմբատները նոյնացնելու հակա-
ռակ են, բայց Ուխտանէսի համար այն-
պէս եղած պէտք չէ ըլլայ, ինչպէս Միւր-
թար Սնեցիի եւ Սիմէոն Ապրաանեցիի
համար եղած չեն. որովհետեւ երկու վեր-
ջին պատմիչները կը նոյնացնեն Սմբատ
Բաղրատունի՝ որդի Մանուէլի եւ Սմբատ
Բաղրատունի՝ Մարզպան Վերկանի, որ
կողմեցաւ Խոսրով Ծում: Սերէոսի մեր
ձեռքը եղած պատմութեան ԺԲ. գլուխին
մէջ կը խօսուի Մանուէլի որդի Սմբատ
Բաղրատունիի մասին, որ Մօրիկ կայ-
սեր ժամանակակից է եւ անոր հրամանով

կը զրկուի Թրակիա. սակայն, երբ Խաղ-
տիք կը հասնի՝ Սմբատ կը դառնէ քաղա-
քը ու կը բռնանայ, մինչեւ որ Կայսրը
խոստումներ ընելով կը յաջողի դնել հա-
մուկն որ իրեն ներկայանայ: Զինուորնե-
րը կը զրկուին Թրակիա, մինչ Սմբատ՝
տրուած խոստումին համաձայն՝ կը վե-
րադառնայ Հայրենիք: Դարձեալ, Մօ-
րիկ Բիւզանդիոն կը կանչէ Սմբատն ու
հայ նախարարները, որովհետեւ ամրա-
տանուած էին թէ ապստամբութիւն կը
խորհնէ: Հին կը դատուին եւ կը դատա-
պարտուին: Սմբատ կրկէսի մէջ առիծի
դէմ կը կռուի ու կը սատկեցնէ զայն: Ժո-
ղովրդական խանդավառ ցոյցերու վրայ՝
Կայսրը կը ստիպուի ազատ արձակել, սա-
կայն կ'աքսորէ Աւրիկէ: Սերէոս այսքա-
նը պատմելէ ետք՝ Սմբատի մասին, երեք
գլուխ կտոյց դարձեալ խօսքը անոր մա-
սին կը դարձնէ՝՝ արդէն իբրեւ ծանօթ
անձնաւորութեան մը, բայց առանց յիշե-
լու թէ ինչ եղաւ Սմբատի վիճակը Աւրի-
կէի մէջ, եւ յանկարծ կը սկսի. «Եւ եղեւ
ի ժամանակին յայնմիկ հաճոյանալ Մըմ-
բատայ Բաղրատունեոյ յաչս Խոսրովու
արքային»։ Ու երեք գլուխ կը նուրի
Սմբատի Պարսկաստանի մէջ կատարած
պատերազմներու եւ ունեցած յաջողու-
թիւններու մասին, թէ ինչպէս Վերկանի
Մարզպան կը կարգուի, թէ Խոսրով թա-
ղաւորի սիրելի կը դառնայ եւ ութը տարի
մարդկայնութենէ ետք՝ պատուով Հայաս-
տան կը զրկուի, ևն.։²⁹:

Արդ, Ուխտանէս, ինչպէս Միւրթար Ա-
նեցի եւ Սիմէոն Ապրաանեցի, նոյնացու-
ցած են Սերէոսի երկու տարբեր տեղեր
խօսած Սմբատները, ինչպէս այսօր ալ
չատեր աղպէս կը նկատեն³⁰: Ասով կըր-

28. ՈՒՅԱՆԷՍ, Պատմութիւն, էջ 56:

29. ՍԵՐԷՈՍ, Անդ, էջ 55-58, 61 եւ յԷ.:

30. ՀՅՄՄ. ՄԵՆԹԱՐ ԱՆԵՑԻ, Պատմութիւն, էջ
35: ՄԻՄԷՆՈ ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ, Վիպասանութիւն,
Վաղարշապատ, 1870, էջ 90-95. նոյնպէս նո-
րերէն՝ ՄԱՐԿՈՒՄՍ, Բաղրատունաց ծա-
ղումը, էջ 3: Հ. Կ. ՏԵՐ ՄԱՀԱԿԱՆ, Հայ
կայսերք, Ա, էջ 89-92, 269-74: ՀՈՒՓՈՄԷՆ
ՋԱՆՓՈՒԱՏԵԱՆ, Արմաթանի Տեղեկագիր, 1943,
թիւ 2, էջ 49-54:

նայ բացատրուել թէ Ուխտանէս նկատել առած ըլլալով Սերէոսի Պատմութեան ոչ միայն ԻԲ-ԻԵ՝ ղլուխները, այլ նաեւ դանոնք կանխող ԺԼ՝ ղլուխը, նշմարած ըլլալ չնոյ Սմբատի վանած պատերազմները «Ի Հայս եւ Ի Յոյնս»:

3.- Եթէ Սամուէլ Անցելն ալ, իր դարուն, Սերէոսի Պատմութեան հեղինակը չէ յիշած, այլ անկէ մէջբերում րած միջոց րած է՝ ասէ պատմագիրն, մինչդեռ ուրիշները իրենց անունով կը յիշէր, ասիկա է իսկատեղի Ասողիկն եւ Ուխտանէսի վիշաթութիւնները, որոնք կը փաստեն թէ տեսած ու ճանչցած են Սերէոսի գերբը՝ իր հեղինակի կամ վերնագրի անունով: Ասից զատ, տարակուսելի ալ է՝ թէ արդեօք Սամուէլի մօտ եղած վերոյիշեալ հատուածը հարազատ է՝ թէ ոչ: Որովհետեւ մեզի ծանօթ հին ձեռագրի մը մէջ կը պակսի ան, ինչպէս ուրիշ շատ մը պատմական անցքեր, որոնք յետագային աւելցուած կը թուին ըլլալ: Թողունք որ Սամուէլ իր յառաջարանին մէջ, Հայ պատմագիրներու շարքին, կը յիշէ նաեւ «Հերակլն Ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»³¹:

4.- Ուրիշ կարեւոր առարկութիւն մըն ալ Սերէոսի Պատմութեան վերնագրին եւ պարունակութեան համեմատութենէն կը ծագի: Որովհետեւ, Սերէոսի անունով հրատարակուած Պատմութեան յետուն ղլուխներէ՝ միայն վեցը Հերակլ կայսեր նուիրում են, մինչ մնացածը զայն կանխող կամ հետեւող շրջանի պատմութիւնն է: Այս նկատողութենէն շարժած՝ Ս. Մալխասեանց իր հրատարակութեան վերնագրերը փոխած էր եւ դրած Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն: Ինչ որ զբոլարութիւնը լուծելէ աւելի՝ զայն կը բարդէր:

Արդարեան չամար այս իրողութիւնը բաւական պատճառ մըն է տարակուսելու որ գերբը Սերէոսի պատկանի: Բնականորէն, մենք ալ իրականք պիտի տայինք իրեն՝ Եթէ Ասողիկի դարակն վիշաթութիւնը չունենայինք ի նպատակ այդ վերնա-

գրին: Ուստի, մեզի կը մնայ ընդունել իրողութիւնը եւ զտնել բացատրութիւն մը՝ թէ ինչո՞ւ հեղինակը իր Պատմութիւնը ուղած է Հերակլ կայսեր անունով կնքել, թէ եւ ինք աւելի ընդարձակ շրջանի պատմութիւնը գրած էր: Բացատրութիւններ տուած են այս մասին Գաթրճեան եւ Ալիշեան: Այս վերջինը ենթադրած էր որ Պատմութեան գրքին վերնագրեր՝ Խոսրով Ապրուէղի անունը կրած ըլլալ նախապէս, սակայն յետագային մէկը Ապրուէղի անունը ջնջած է, որովհետեւ Սերէոս իր գրքին մէջ զայն յԱստուծոյ անիծեալն կը կոչէ՝ եւ անոր փոխարէն՝ աւելցուցած է Հերակլ բարեպաշտ կայսեր անունը³²:

Ինծի համաձայն աւելի հաւանական կը թուի Գաթրճեանի կարծիքը, որ Ալիշեան մէջբերած է³³, թէ Սերէոս իր գրքին վերնագրերը Հերակլ կայսեր նուիրած է, որովհետեւ այդ շրջանի ամէնէն կարեւոր եղիւթիւնը նկատուած էր սուրբ խաչափայտին Երուսաղէմէն գերի տարուելն եւ ապա անոր աղաատմութիւնը Հերակլ կայսեր ձեռքով եւ քաջութեամբ: Այս դէպքը ժամանակակիցներու մտքին վրայ աշխարհի տպաւորութիւն թողած էր, որ բազմաթիւ գրութիւններ նուիրուեցան: Ինչպէսզայն պատենագրի Գէորգ Պիտիդէս նոյն իսկ դիւցազներութիւն մը գրած է՝ Հերակլեան անունով: Ուստի, մեզի զարմանալի չի թուիր որ Սերէոս ալ, որ դէպքերէն շատ հեռու չէր ժամանակով, ուղած ըլլալ իր պատմութիւնը կապել պատմական այս մեծ եղիւթիւն, որուն մասին գրքին կրեւոր մէկ մասին մէջ կը խօսուի, եւ գերբը խորագրել նոյն դէպքին զլիակոր գերակատար Հերակլի անունով: Թէ եւ իր պատմութիւնը կը պարունակէր նախորդ եւ հետեւող շրջաններն ալ, որոնք սակայն պատմականորէն սերտ կապ ունին Հերակլ կայսեր արարքին հետ:

31. ՍԱՄՈՒԵԼԻ ԳՎԷԼԱՆՍԻ ԱՆՆՅԻՈՅ, Հաւաքման Ի Գրոց պատմագրաց, էջ 3:

32. ԱԿԻՆՅԱՆ, Անդ, էջ 47:

33. ԱԿԻՆՅԱՆ, Անդ, էջ 45-6:

Միևս կողմէ եթէ մեր ձեռքը հասած դերքը Սերէոսէն առնելով՝ Խոսրովի վերադրենք, պէտք է ենթադրենք որ Սերէոսի որչիւ հարազատ Պատմութիւն Հերապիլի դերք մը գոյութիւն ունեցած ըլլայ: Արգարեան ոչ միայն անոր գոյութիւնը կ'ենթադրէ, այլ կը նշէ այդ դրժէն մնացած հետքեր ուրիշ պատմիչներու քով. օրինակ, Ուխտանէսի մէջ՝ Սմբատ Բագրատունիի մասին գրուածները կը համարի որ առնուած ըլլան Սերէոսի իրական Պատմութեան, եւ ոչ թէ մեր ձեռքը եղածէն, զոր ինք Խոսրովի կը վերադրէ: Նմանապէս, Ասողիկի եւ Ուխտանէսի մօտ յիշուած պարագան՝ թէ Սմբատ Բագրատունին Հայոց մարզպան եղած ըլլայ, ան կը համարի թէ անոնք այդ տեղեկութիւնը քաղած պէտք են ըլլալ «Սերէոսի իրական Հերակլի Պատմութիւնից», քանի որ մեր ձեռքը եղած Սերէոսի պատմութեան մէջ չկայ այդ պարագան: Ուրեմն, պէտք է ենթադրենք որ Սերէոսի իրական Պատմութիւն Հերակլի դերքն ալ կը պարունակէր Մօրիկի եւ Խոսրով Ապրուէդի շքանքի պատմութիւնը, երբ կ'ապրէր Սմբատ Բագրատունին, եւ չէր գոհանար միայն Հերակլ կայսեր չժաշնի պատմութեամբ: Ասով՝ նոյն առարկութիւնը Սերէոսի «իրական Պատմութեան» համար ալ կը մնայ:

5.- Հուսկ կը նշուի թէ «Մաշտոցի անուան Մատենադարանի թիւ 7729 եւ 993 ձեռագրներն եւ պահպանուել են ի Պատմութեան Հերակլի խորագրերը կրող հատուածներ, որոնք խորագրերն ու Հերակլի նուիրուած լինելու փաստը՝ թոյլ են տալիս ենթադրելու որ դրանք հաւանաբար Սերէոսի երկից մնացած հատուածներ են»³⁴: Նման խորագրով գրութիւն մըն ալ

կայ Ս. Ղազարու Մատենադարանի թիւ 652 ձեռագրին մէջ, «ի Պատմութեան Հերակլի վասն աւերածոյն Երուսաղէմի եւ տանելոյն ի դերութիւն զուրբ փայտ Խաչին Քրիստոսի յերկիր Պարսկից»³⁵: Մաշտոցի անուան մատենադարանի թիւ 993 ձեռագրին գրութիւնը, որ հրատարակուած է³⁶, հետեւեալ խորագիրը ունի. «Յաղաքս սրբոյ Խաչին ի Հերակլա Պատմութեանց»: Այս երկու գրութիւններու պարունակութիւնը համեմատելով՝ տեսանք թէ միեւնոյն նիւթը կը շօշափեն, աւելի կամ պակաս մանրամասնութիւններով: Մինչդեռ՝ համեմատելով զանոնք Սերէոսի մեր ձեռքը եղած Պատմութեան հետ, կը տեսնենք թէ բոլորովին տարբեր են, եւ երբեմն միեւնոյն հարցին նկատմամբ իրարու հակառակ տեղեկութիւններ կու տան: Այսպէս, օրինակի համար. Սերէոսի Պատմութեան մէջ՝ Հերակլ կայսրը Պարսից Խոռեմ նորընտիր Թադաւուրէն Ս. Խաչը կ'ուզէ՝ փոխարէն իրեն ըրած օգնութեան. «Եւ նորա (Խոռեմայ) խնդիր արարեալ, մեծաւ սոխլով հաղիւ հաղ ետ ցարսն որ եկեալ էին» կը գրէ Սերէոս³⁷: Մինչդեռ վերեւ յիշուած երկու ճառընտիրներու Պատմութիւնը ճիշտ հակառակ կ'ըսէ. «Եւ Խոռեմն աւ փոքր համարեալ ասէ. զի՞մք թադաւուրն մեծ խնդրէ շնչին փայտ» (էջ 58): Նոյնպէս Խոռեմի թադաւուրութիւնը ստանալու պատմութեան մէջ՝ Սերէոս Հերակլ կայսեր կը վերադրէ նախաձեռնութիւնը, որով Խոռեմի կ'առաւարկէր Պարսից Թադաւուր ըլլալ. «Կաւառ Թադաւուր ձեր վախճանեցաւ եւ քեզ հասեալ է Թադաւուրութեանն այն աթոռ, եւ ես քեզ տամ զնա եւ զաւակի քո յետ քո: Եւ եթէ զաւր պիտոյ է արձակեցից յաւաքականութիւն, որչափ եւ պիտոյ իցէ քեզ»: Մինչդեռ ճառընտիրներու մէջ եղած Պատմութիւնը կ'ըսէ՝ թէ Արտաշէր, Կաւառի որդին, Խոռեմի մասին մահուան վճիռ տուած ըլլայ, եւ Խոռեմի ազգականները իմացուցած ըլլան: Ասոր վրայ «Խոռեմն եկն անկաւ առաջի սուրբ կայսերն եւ ասէ. Տուր ինձ զաւրս եւ ընդ իս լեր եւ ինքեան ինձ

34. ԱԲԳՅԱՆ, Անդ, էջ 29:

35. Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԻԱՆ, Մայր ցուցակ Ձեռագրաց, Բ, էջ 462:

36. ԱԲԳՅԱՆ, Անդ, էջ 29, ծն. 31: Մեր ըրած մէջբերումները հոն յիշուած թերթին են եւ անոր չէրք նշանակած ենք մէջբերումին կից:

37. ՍԵՐԵՍ, Պատմութեան, էջ 90. նոյն էջէն են յաշորդ մէջբերումներն ալ:

աւելնական, եւ դամենայն զոր ինչ եւ կամեցի անձն ըր արարից» (էջ 57): Վերոյիշեալ Պատմութիւնը դեռ ուրիշ մանրամասնութիւններ ունի, որոնք բոլորովին անձանօթ են Սերէոսի Պատմութեան: Այսպէս, երբ Հերակլ կայսրը յանձն կ'առնէ օգնական զօրք տալ խոռեմի, Սերէոսի Պատմութեան մէջ կ'ըսուի. «Եւ խնդրեաց (խոռեմ) ի նմանէ զաւր սակաւ եւ մեկնեցան ի միմեանց»: Մինչդեռ վերոյիշեալ Պատմութեան մէջ կ'ըսուի. «Կամ եղև մեծ թագաւորին (Հերակլեայ) տալ նմա (խոռեմայ) զաւրս եւ զաւրաւարս չորս, որոց էին անուանք այսոքիկ, Գէորդ, Դաւիթ, Վահան, Սմբատ եւ զՀայոց նախարարս» (էջ 57): Այս չորս զօրավարներու անունները բոլորովին բացակայ են Սերէոսի մեր ձեռքը եղած բնագրին մէջ: Դարձեալ, ուրիշ մանրամասնութիւն մը, երբ ինչպիսիայտը Պարսիկներէն ետ առնելով կը վերադարձնեն զայն վերոյիշեալ իշխանները, կ'ըսէ. «Այսուհետեւ բարձեալ սայլից բազում զարաւաք հանեալ ի բուն պողոտայն Վրաց առեալ տանէր ի թագաւորութիւն Յունաց Կոստանդնուպոլիս» (էջ 58): Հուսկ՝ աւելի մեծ տարբերակն ալ կը տեսնուի, երբ վերոյիշեալ Պատմութիւնը կը նկարագրէ Հերակլի եւ խոռեմի միջեւ եղած պատերազմը, Յրուսակէտի դարաւորէն ետք: Հերակլ կայսրը իրեն դաշնակից կը կանչէ ձեռնաց ինքանը, իսկ խոռեմ օգնութիւն կ'ուղչէ խոռեմ արքայէն, որ անձամբ կու դայ «Ժողովեալ զբազմութիւն ազգաց անաւորանց, արաքաց խուժաղութաց, բազմաց բիւրաւորաց եւ յԱտրպատական եւ զԹորդոմեանս եւ զԵռնային այլազգիսն եւ ինքն իսկ զԵլիսովին դայ հանդիպի խոռեմոս» (էջ 55): Պատերազմի ընթացքին՝ ձեռնաց ինքանը խոռեմի կողմը կ'անցնի եւ Հերակլ կը պարտուի ու կ'ապաստանի քաղաք (անշուշտ Բիւզանդիոն): Հոն դիմելով կ'աղօթէ տաճարին մէջ, եւ տեսիլք մը կ'ունենայ, որուն համաձայն՝ Աստուածամայրը կը խոստանար օգնել եւ յաղթանակը իրեն վերադարձնել: Յաջորդ առաւօտ՝ Հերակլ իր բանակին կը պատմէ զի-

շերուան տեսիլքը. զօրքը քաջաբերուած՝ կը յարձակի խոռեմի բանակին վրայ եւ կը յաղթէ: Խոռեմ վախճաւոր կը դիմէ, բայց յոյն զինուորները կը բռնեն ու կը զլխատեն: Ահա՛ նկարագրութիւն մը, որ բոլորովին բացակայ է Սերէոսի մեր ձեռքը եղած Պատմութեան մէջ:

Այս համեմատութենէն երեւան կ'ելլէ թէ վերոյիշեալ ձեռագիրներու մէջ կ'ըսուի զբոլորովին որ «ի Պատմութենէ Հերակլի» անունուած է, բոլորովին տարբեր գրութիւն է, քան Սերէոսի անունով հրատարակուած Պատմութիւն Հերակլին: Արդարեան լոկ իրբեւ ենթադրութիւն կը համարի որ այդ գրութիւնը «հաւանաբար Սերէոսի երկից մնացած հատուած» մը ըլլայ: «Այնուհանդերձ, կը շարունակէ դրել, Սերէոսի հեղինակութեան որոշակի փաստերի բացակայութիւնը՝ մեզ դրդում է սահմանափակուել միայն ենթադրութեամբ»³⁸:

Մենք այդ ենթադրութիւնն ալ պիտի մերժենք, որովհետեւ Ասողիկ, որ իր Տիեզերական Պատմութեան աղբիւրներու մէջ յիշած է Սերէոսի Հերակլի Պատմութիւնը, պէտք էր զայն օգտագործած ըլլալ: Արդ, եթէ վերոյիշեալ ձեռագիրներու մէջի Հերակլի Պատմութիւնը իսկապէս Սերէոսի Պատմութեան հատուած մը ըլլայ, Ասողիկի Տիեզերական Պատմութեան մէջ անպայման որեւէ հետք մը մնացած պիտի ըլլար՝ այն բոլոր մանրամասնութիւններէն, զոր վերը թուեցինք: Մինչդեռ Ասողիկ բոլորովին անտեղեակ է անոնց եւ, ինչպէս տեսանք, իրեն միակ աղբիւրը՝ Հերակլ կայսրի մասին դրածներուն մէջ՝ Սերէոսի մեր ձեռքը հասած Պատմութիւնն է, որմէ քաղուածաբար շարադրած է իր Պատմութեան Բ. Հանդէսին Գ. դուրսը: Ուստի, մեզի կը մընայ լանգու մը եւս ըսել՝ թէ գոնէ Ասողիկի համար Սերէոսի եպիսկոպոսի Հերակլի Պատմութիւնը նոյն ինքն մեր ձեռքը հասած եւ Սերէոսի անունով հրատարակուած Պատմութիւնն է, եւ ոչ երբեք

38. ԱՌԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 29:

վերոյիշեալ ձեռագրերներու մէջ պահուած
զբաղմունքը:

* * *

Վերջին խօսք մըն ալ՝ Սոսրով պատ-
մադրել մասին, որուն կ'ուզուի վերագրել
Սերէնսի անունով հրատարակուած Պատ-
մութիւնը: Այս վերագրումին գլխաւոր
դրական փաստը՝ Վարդան Բաղիշեցիի
վկայութիւնն է: Ան իր վանքի (Բաղիշէի Ա-
մբրտօլու վանքը) ձեռագիր մատենաներու
ցուցակը կազմած է, որոնց մէջ կը գրու-
նուէր Պատմագրիներու այն հաւաքածոն,
որ այժմ Երեւանի Մաշտոցի անուան Մա-
տենագարանի մէջն է (Թիւ 2639ի տակ):
Այս ձեռագրին է որ ուրիշ պատմիչներու
կարգին՝ ունի Սերէնսի վերագրուած
Պատմութիւնը. բայց, ինչպէս ըսուեցաւ,
ան այժմ ո՛չ հեղինակի անուն եւ ո՛չ վեր-
նագիր կը կրէ: Վարդան Բաղիշեցին այդ
ձեռագիրը տեսած եւ անոր պարունակած
պատմութեան զրբերու հեղինակները ներ-
կայացուցած է իր ցուցակին մէջ՝ հետեւ-
եալ ձևով. «Աղաթանդեղ, Մովսէս, Ե-
ղիշէ, Ներսէսի Պատմութիւն, Ղազարու
Փարպեցոյ եւ Սոսրով»³⁹: Այդ թուա-
կանին՝ սոյն հաւաքածոյին մէջ տակաւին
մտած չըլլալով Կորինի Վարդ Մաշտո-
ցին, որ այժմ կայ, Վարդան անոր անու-
նը չի տար: Ուստի, պարզ է որ Ղազար
Փարպեցիի յաջորդող զբաղմունքը՝ ըստ
Վարդան Բաղիշեցիի՝ Սոսրովու Պատ-
մութիւնն է, այսինքն՝ Շահաթունեանէն
Սերէնսի վերագրուած Պատմութիւնը:

Սակայն, ուրիշ⁴⁰ իմացաւ Վարդան թէ
այդ Պատմութիւնը Սոսրովինն էր: Ասոր
պատասխան մը չունինք: Եւ Արդարեանն
ալ շատ զգուշութեամբ կը գրէ. «Մեզ
յայտնի չէ թէ Վարդան Բաղիշեցին ո՞ր
տեղից է վերցրել Սոսրովի անունը:
Փաստն այն է որ նա այդ անունը նշում է
առանց կասկածի, որպէս յայտնի իրողու-
թիւն՝ միւս նշանաւոր պատմիչների հետ
միասին»⁴⁰: Ուրեմն, վերոյիշեալ Պատ-
մութիւնը Սոսրովի վերագրելու փաստը՝
հիմնուած է Վարդան Բաղիշեցիի (Ժե.
դար) «առանց կասկածի այդ անունը նշե-

լու» իրայ: Բայց այդ նշումը, ի թէ՛ նոյն
խոյն միակ բացատրութիւն մը ունենար
(այն է՝ Սոսրովի անունը անպայման
Պատմութեան հեղինակի անուն նկատե-
լու), տակաւին բաւարար պիտի չըլլար
Վարդանի վկայութիւնը անվերապահօրէն
ընդունելու, երբ ԺԱ. դարէն Ասողկի
վկայութիւնը կայ՝ նոյն Պատմութիւնը
Սերէնսի եպիսկոպոսին վերագրող: Իսկ
մեր պարագային՝ Վարդանի նշումը կըր-
նայ ուրիշ բացատրութիւն ալ ունենալ:

Ճիշտ է որ Վարդան՝ Սոսրովի անունը
կը նշէ միւս նշանաւոր պատմիչներու հետ
միասին «Աղաթանդեղ, Մովսէս, Եղիշէ,
Ներսէսի Պատմութիւն, Ղազար Փարպեց-
ւոյ, եւ Սոսրով»⁴⁰: Բայց այստեղ, ա-
ռաջին երեքը ուղղական հոլովով յիշուած
են՝ իրրեւ հեղինակներու անուններ. մինչ
երեք վերջինները՝ սեռական հոլովով,
իրրեւ յատկացուցիչ Պատմութիւն բառին.
«Ներսէսի Պատմութիւն, Ղազար Փար-
պեցւոյ եւ Սոսրով» (Պատմութիւն):
Յայտնի է որ Ղազար Փարպեցին ալ Պատ-
մութեան հեղինակի անուն է. բայց նոյն-
քան ալ յայտնի է որ Ներսէս՝ հեղինակի
անուն չէ, այլ՝ Պատմութեան գլխաւոր
դերաստաններէն, այսինքն՝ Պատմութիւ-
նը Ներսէս Պարթեւէ մասին է: Արդ, խոս-
քովու (Պատմութիւն) բացատրութեան
մէջ, երկու կարելիութիւններն ալ հնա-
բաւոր են. այսինքն՝ Սոսրով կընայ նը-
կատուիլ թէ՛ Հեղինակ Պատմութեան, եւ
թէ՛ Պատմութեան գլխաւոր դերաստա-
նը, որուն մասին կը խօսի Պատմութիւնը:
Արդարեան՝ առաջին կարելիութիւնը մի-
այն նկատած է: Սակայն, երկրորդ կա-
րելիութիւնը մեզի աւելի հաւանական կը
թուի. որովհետեւ ձեռագրին մէջ այժմ
վերոյիշեալ Պատմութիւնը անխորադիր
է, եւ առանց հեղինակի անուան. բնական
է մտածել որ Վարդանի ժամանակն ալ
այդ Պատմութիւնը անխորադիր եւ ա-
ռանց հեղինակի անուան էր: Եւ Վարդան
Բաղիշեցի՝ զրբին պարունակութիւնը նը-

39. Հմմտ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 22:

40. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 24-5:

կատի առնելով, անոր վերնադիրը մը տը-
ւած կրնայ ըլլալ. եւ քանի որ Պատմութեան
կարեւոր դերակատարներէն է խոս-
րով Պարսից արքան, զայն կոչած Պատ-
մութիւն խոսքովու: Արդէն Պատմութեան
Ը. դրութիւն ալ, որ զբքին սկզբնաւորու-
թիւնը ըլլալու տպաւորութիւնը կը թո-
ղու, հետեւեալ վերնադիրը ունի. Մա-
տեան ժամանակեան, Պատմութիւն քա-
ղաքական, Վեպ արիական, վաճառման
տնիգերական, հէմ սասանական, յԱպրու-
էզն խոսքովեան»:

Հուսի՝ հարկ է նշել թէ Կիրակոս Գան-
ձակեցի, Մխիթար Այրիւմանեցի եւ Ղա-
զար Զահակեցի, հայ պատմագիրներու
շարքին կը յիշեն խոսքով ալ, որ ըստ Ար-
զարեանի, ամենայն հաւանականութեամբ
նոյն խոսքովն է, զոր Վարդան Բաղիշեցին
ալ կը յիշէ:

Սակայն կարեւոր է նկատել որ Կիրա-
կոս Գանձակեցիի քննական հրատարա-
ւութեան մէջ⁴¹, նշուած է որ քանի մը
ձեռագիրներ չունեն խոսքովի անունը պա-
րունակող ամբողջ տողը: Իսկ Մխիթար
Այրիւմանեցիի դործին քննական հրատա-
րակութիւնը չունինք, ստուգելու համար
անոր դրութեան հարադատութիւնը, մա-
նաւանդ որ աղետալ ձեւով յիշուած է ան
եւ տեղի տուած տարբեր մեկնութեան:
Ուստի, տարակուսելի կը մնայ խոսքով
անունին հարադատութիւնը, զոնէ Կիրա-
կոս Գանձակեցիի քով: Յամենայն դէպս,
սրուած ըլլալով որ Կիրակոսի հնագոյն
ձեռագիրը, որ խոսքովի անունը կը յիշէ,
Ժ.Ձ. դարէն է, պէտք է ընդունինք որ զոնէ
այդ թուականին՝ խոսքովի անունը սկսած
էր հայ պատմագիրներու ցուցակներուն
մէջ մուտ գտնել: Գիտենք, միւս կողմէն,
որ այդ դարուն կը ծագէր Սիմէոն Ա-
պրարանեցին. ան ալ թէեւ ծանօթ էր Սե-
րէոսի Պատմութեան, բայց անձանօթ էր
անոր հեղինակին, որովհետեւ իր ալ ու-
նեցած ձեռագիրը՝ անխորադիր եւ առանց
հեղինակի անունան էր, նման Վարդան
Բաղիշեցիի ցուցակադրած ձեռագրին:
Այնպէս որ Սիմէոն՝ իր Վկայասանութեան
մէջ՝ Սերէոսի Պատմութիւնը ամբողջա-

պէս օգտագործած է իրրեւ Ղազար Փար-
պեցիի վրութիւն, քանի որ իր ձեռագրին
մէջն ալ յիշեալ պատմութիւնը՝ առանց
խորադիր կը յաջորդէր Ղազար Փարպե-
ցիի Պատմութեան: «Արդ զառաջին ձառն
աւարտեալ. եւ զհարկաւորն զծագրեալ.
Յոլով տոհմիւք զանց արարեալ, Ջոր քեր-
թողին է շարադրեալ. եւ գերկորդիմ
աղընքերեալ, Սոյն իմ Ղազարս սիրե-
ցեալ»⁴²: Եւ սկսելով Ղազար Փարպեցիի
Ա. գրքէն կ'ամփոփէ նախ երեք գրքերու
նիւթը, մինչեւ Վահան Մամիկոնեանի
յաղթանակը. ապա առանց ընդհատելու
կը շարունակէ իր Վկայասանութիւնը,
Վահանի կ'ըստ Վարդ Պատրիկէն սկսեալ՝
մինչեւ ներսն Շինողի ժամանակները,
ինչ որ կը պատմուի Սերէոսի Պատմու-
թեան մէջ:

Այս նկատողութիւնը մեզ կ'առաջնորդէ
ենթադրելու որ Ժ.Ձ. դարուն, երբ Սե-
րէոսի Պատմութեան ձեռագիրը անխո-
րադիր էր, եւ առանց հեղինակի անունան,
Վարդան Բաղիշեցիի նման ուրիշ մէկն ալ
անոր վերնադիր մը յարմարցուցած ըլ-
լայ՝ ներշնչուելով Պատմութեան զլիա-
ւոր դերակատարէն, կամ լաւ եւս Ը. դրու-
թի յառաջարանէն, եւ զայն կոչած ըլլայ
Պատմութիւն խոսքովու: Եւ այդ օրէն՝
հայ պատմագիրներու ցուցակ շինողներ
կամ օրինակողներ՝ փութացած են իրենց
ցուցակներուն մէջ աւելցնելու խոսքովի
անունը: Գուցէ լատեակեակները զայն
կը յիշէին իրրեւ պատմութեան գրքին խո-
րադիր, իսկ ուրիշներ ալ իրրեւ հեղի-
նակ⁴³:

41. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց,
Երեւան, 1961, էջ 7:

42. ՍԻՄԵՈՆ ԱՊԱՐԱՆԵՅԻ, Վկայասանութիւն, էջ
33:

43. Առգամ մը որ խոսքովի անունը մուտը կը գտնէ
հայ պատմագիրներու ցանկին մէջ, ընտան է
որ շատերու մօտ ընդունելի եղած ըլլայ անոր
գոյութիւնը. եւ զարմանալի ալ չէ որ Շահ-
լաթունեան ալ մեծ յոյսով ետեւէ եղած ըլ-
լայ ձեռք ձգելու խոսքովի Պատմագրիչը, ո-
րուն Աստարտանի մէջ գտնուելը իմացած էր:
Սակայն չէ գտնուած: Հետեւապար, Շահա-
թունեանի վկայութիւնը լոկ կարելութիւն մը

Պատմադիրք Հայոց վերնադիրը կրող ցուցակը, գրուած 1724ին, խոսքով թարգմանիչի մը անունը կը յիշէ Կորիւնէ ետք, եւ անոր կը վերագրէ «Պատմութիւն սրբոյ Սահակայ Հայրապետի» գրութիւնը: Իսկ Սերէոսի համար կ'ըսէ. «Հերակլ յեւսերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ, որ ինչ սակս պատերազմացն Հերակլի եւ խոսքովու եւ ալ լոյսնք պիտանիք»⁴⁴: Արդարեան այս ցուցակին մեծ կարեւորութիւն կու տայ ըսելով. «Յանձին Պատմադիրք Հայոց ցանկին հեղինակին՝ մենք ունենք հայ մատենադրութեան քաջատեղեակ մի մասնադէտ»⁴⁵: Ուստի այս մասնադէտի տուած տեղեկութեան համաձայն, խոս-

քով անունով թարգմանիչ մը գոյութիւն ունեցեր է, որ սակայն Ս. Սահակի Պատմութեան հեղինակ է: Մինչ Սերէոսի Պատմութեան նիւթն ալ հոն նշանակուած է Հերակլ եւ խոսքով թարգմանեալ պատերազմները եւ ալ օգտակար պատմութիւններ, այսինքն ինչ որ մեր ձեռքը հասած Սերէոսի Պատմութեան նիւթն է: Ուրեմն, այս մասնադէտ հեղինակն ալ կը վկայէ ի նպաստ Սերէոսի Պատմութիւն ի Հերակլ գրքին հարազատութեան:

Արդ, այս պայմաններու տակ՝ կանխահաս կը նկատենք Սերէոսի անունը փոխանակել խոսքով խոսքով, երբ դարձ մը աւելի արդէն ընդհանրացած եւ ընդունուած է Պատմութեան հեղինակը՝ յանձին Սերէոս եպիսկոպոսի, որուն կը վկայէ Ասողիկի պէս հեղինակաւոր պատմիչ մը, ԺԱ. դարէն:

կը փաստէ, եւ ոչ թէ իրական գոյութիւնը Պատմադիր մը, զոր ինք անձամբ տեսած եւ ստուգած չէր: (Հմտ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 26):

44. ԱՆԱՍԵԱՆ, Անդ, էջ 18:

45. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 113:

